

Kristiansand ble grunnlagt i 1641, men hvor gammelt er byens eldste hus? To av bygningene i Bygada på Kristiansand museum har lenge vært antatt å være blant de eldste husene fra Kristiansand. Det dreier seg om Festningsgaten 16 og Skippergaten 111, flyttet til museet i henholdsvis 1959 og 1975. I 2012 ble begge bygningene årringsundersøkt, og det viser seg at vi i begge tilfeller har å gjøre med hus som er oppført før 1700 – i det ene tilfellet alt i byens spedebarnndom.

Kartet fra 1764 gir trolig et brukbart bilde av bebyggelsen i Kristiansand på det tidspunktet, i det minste med hensyn til forskjellene mellom Posebyen i nordøst og de mer fornemme strøkene i Vesterbyen og ved Østerhavna. De to tomtene der museumsbygningene Skippergaten 111 og Festningsgaten 16 hadde sin plass, er markert med en svak rød farge. (Riksarkivet.)

KVADRATURENS ELDSTE BEVARTE HUS

Om to hus fra 1600-årene i Bygada

Frans-Arne Stylegar og Niels Bonde

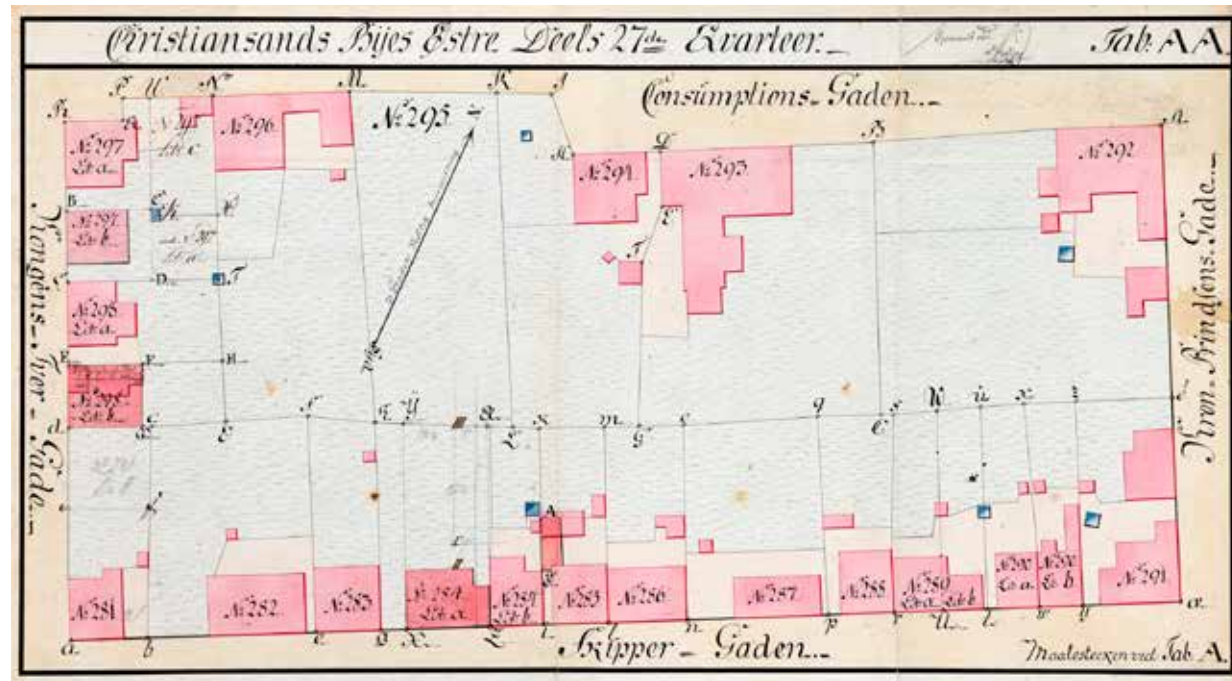
Amtmann Peter Holm (1733-1817) følger i sin *Forsøg til en Beskrivelse over Lister og Mandals Amter i Norge* en gammel tradisjon når han skriver at det på Sanden i 1641 – da byen ble grunnlagt – bare fantes ”fire smaae Huse eller Fisker-Hytter, som just var opsat paa de fire Hjørner, hvorimellem Byen er anlagt; den øvrige Plan var med tyk Fyrreskov begroet”.¹ Noen år senere var det ”ved Stranden og langs Elven” bare ”opbygt 31 Huuse, saa at den øvrige Plan endnu og lang Tid derefter med Skov var begroet”.² I 1650 forteller Holm at byen har ”tiltaget” ved at det er kommet en del innflyttere fra Jylland og Viksiden, slik at det da fantes ”50 Borgerhuse, foruden smaae Bygninger til Haandværksfolk og Arbejdere”.³ Henimot slutten av 1600-årene ble det reist mange nye hus i byen, men ”den største Indflyttelse af Bønder og Bøndersønner, der hverken havde Midler eller den behøvende Fornuft til at betjene sig af ... Byens Privilegier”.⁴ Derav ”er kommen de mange smaae Hytter, som endnu findes”.⁵ Amtmann Holm skriver om sin egen tid, omtrent hundre år senere, at det da fantes 615 trehus i Kristiansand, ”endeel 2 Etager med Qvist, deriblandt en stor Deel smaae Hytter”.⁶

Vi har et fint tidsbilde av bebyggelsen slik den var i 1740-årene, takket være den finske naturforskeren Pehr Kalm, som ”strandet” i byen på en studiereise til Nord-Amerika. Han forteller

at alle hus foruten domkirken, skolen, hospitalet, kommandantboligen og et par andre privatboliger er av tre:

”nog wackert byggde, merendels 2 våningar, fast en stor del är allenast en våning höga. Nästan alla äro utanpå brädslagne och målade på åtskilligt sätt, de flästa med en skön röd, andra med en gul eller blå, grå etc. färg. På somliga äro de brädslagne knutar målade med särskild färg från den öfriga delen af väggen. Fönster-lukorne äro och på margfalligt sätt målade med enahanda eller åtskilda färgor. Taken äro antingen efter swenska eller italienska sättet byggde och täckte alla med tak-tegel, köpt från Holland. Utom den ordinaira porten för hwar gård, är gemenligen en annen dör på byggningen ut åt gatan, med trappor därwid, högre eller lägre, på åtskilligt och artigt sätt byggde”.⁷

Kalms toetasjes bygninger, ”wackert byggde” var nok å finne først og fremst i de vestlige og i de søndre delene av byen, og det samme er tilfellet med Holms ”Borgerhuse”. De ”smaae Bygninger til Haandværksfolk og Arbejdere” som Holm skriver at fantes alt i 1650, må stort sett ha ligget i den nordøstlige delen av Kvadraturen, altså i den nåværende Posebyen.

På stiftskonduktør Rosings oppmålingskart fra 1787 ser vi Skippergaten 111 som hus nr. 289a. Dagens Skippergaten 113 er nr. 289b. Legg merke til det svært så uregelmessige gateløpet i "Consumptions-Gaden" (Henrik Wergelandsgate), som viser trekk som trolig går tilbake til byens første tid, forut for den mer systematiske reguleringen i 1680-årene. (IKAVA: Gunnmålingskartblad over Østerbyen, 27. kvartal.)

"Hyttene", som tiltok i antall ettersom bybefolkningen vokste utover på 1600-tallet, er det også grunn til å regne med har vært konsentrert i Posebyen. Det gjaldt trolig også det fattigslige huset som tilhørte Karen Tommesdatter eller "Snekkers" – det huset som ble revet og brukt til bålet Karen ble brent til døde på etter å ha blitt dømt for trolddom i 1670. Denne delen av byen var i vesentlig grad befolket av soldater, matroser, håndverkere og arbeidsfolk.

De to husene som nå er årringsdatert, har begge sin opprinnelige plassering i byens østlige del. Men mens Skippergaten 111 lå i den egentlige Posebyen der småhusene var i klart flertall, lå Festningsgaten

16 i en mer "fornem" del av byen der det fantes innslag av så vel mindre, enetasjes hus som større bygninger på to etasjer. Både bygningshistorien, slik den nå kan skisseres gjennom de nye dateringene av ulike bygningsfaser, og de skriftlige kildene underbygger denne forskjellen. Men begge hus er like fullt gamle!

Dendrokronologisk metode

Dendrokronologi – eller årringsdatering – er basert på studiet av variasjonene i trærnes årringer. De fleste vet at man kan bestemme et tres alder ved å telle årringene, men det er neppe fullt så godt kjent at mønsteret av brede og smale årringer fra mange

trær kan brukes til datering. Hvis en begivenhet, for eksempel oppføringen av en kirke, har medført felling av et eller flere trær, har man mulighet til å angi når oppføringen fant sted. Ja, selv jordskjelv, jordskred og vulkanutbrudd kan tidfestes ved hjelp av dendrokronologien.

Dendrokronologi omfatter alle studier der trærnes vekstlag kan henføres til et kalenderår. Ordet dendrokronologi er dannet av de greske ordene *dendron*, som betyr tre, og *chronos*, som betyr kronologi, læren om tidsregning og grunnlaget for tidsinndeling. En av fordelene ved den dendrokronologiske dateringsmetoden er at den er forankret i en biologisk sammenheng. Det betyr at den er fullstendig uavhengig av alle andre dateringsmetoder, det være seg historiske, arkeologiske eller naturvitenskapelige, som for eksempel C14-datering.

Grunnlaget for metoden er at trærnes vekst (høyde og tykkelse) avhenger av variasjonene i klimaet. Helt enkelt vil det si at trær av samme art som vokser i det samme området under like betingelser, vil vokse likt. Det betyr at alle trær normalt vil danne en bred årring i en god vekstsesong og en smal årring i en dårlig. Ved å sammenstille årringsmønstre fra levende trær med mønstre fra gammelt tømmer funnet i stående bygninger og ved arkeologiske utgravninger, er det mulig å utarbeide lange, sammenhengende årringsmønstre eller kurver over årringsvariasjoner i en geografisk region. Denne kan rekke flere hundre, ja flere tusen år tilbake i tid. Vi kaller slike kurver for "grunnkurver". For å utføre dendrokronologiske dateringsundersøkelser, forutsettes det at man har tilgang til en velfundert grunnkurve fra den regionen der trærne har vokst.

I Skandinavia utføres det først og fremst dendrokronologiske undersøkelser av gjenstander/emner av furu eller eik. Begge treslag er naturlig

utbredt i de nordlige land – furu i Norge, Sverige og Finland og eik i Danmark, Sør-Sverige og de sørlige og vestlige kystområdene i Norge.

En dendrokronologisk undersøkelse gir informasjon om dannelsesstidspunktet for de undersøkte årringene samt om når treet ble felt. Muligheten for å finne frem til det nøyaktige fellingstidspunktet er avhengig av om det finnes bark eller geitved bevart. Geitveden finnes like under barken og består av treet senest dannede årringer. Er det bark eller geitved bevart på den undersøkte prøven, kan tidspunktet bestemmes med en utrolig presisjon, i heldige tilfeller innenfor måneder.⁸ Og har vi fellingstidspunktet for de trærne som inngår i en tømret konstruksjon, har vi som regel også en datering av konstruksjonen. Tidligere, det vil si før industrialiseringen, var det sjelden tale om noen nevneverdig lagringstid. Tømmeret ble normalt forarbeidet og benyttet i "saftfrisk" tilstand, da det er lettest å bearbeide med håndverktøy som økser og kiler. Hvis det overhodet har vært snakk om lagring, har det kun dreid seg om tidsrommet fra da virket ble transportert fra skogen til byggestedet.

I Norge er det siden 1980-årene utført en lang rekke nøyaktige dendrokronologiske dateringer. Interessen har særlig knyttet seg til anlegg fra vikingtid og middelalder. Og nettopp innenfor overgangstiden mellom forhistorisk og historisk tid har metoden avgjørende betydning. For eksempel er Haugenloftet i Åraksbø i Setesdal blitt datert til 1218 og er dermed den eldste stående bygning på Agder.⁹ Vikingskipene på Bygdøy er likeledes blitt undersøkt og datert med stor presisjon. Eksempelvis har det latt seg gjøre å datere den overdådige Oseberggraven til august – september måned i 834.¹⁰ I Vest-Agder har arbeidet med å etablere regionale grunnkurver for furu og eik medført en hel rekke nye dateringer av kirker og hus.¹¹ Under gulvet i Harkmark

Skippergaten 111 slik huset i dag fremstår på Kristiansand museum.
Foto: Torvald Slettebø/Agderkultur.

kirke er det funnet gjenbrukte eikematerialer som den dendrokronologiske undersøkelsen viser at sannsynligvis stammer fra en eldre kirke på stedet, datert til begynnelsen av 1400-tallet. Og Nomelandsloftet i Setesdalstunet på Kristiansand museum ble nylig datert til omkring 1580.¹²

Skippergaten 111 – byens eldste hus

La oss først se litt nærmere på Skippergaten 111. Huset lå opprinnelig i kvartalet mellom Holbergsgate og Kronprinsens gate, på nordre side av gaten. Det er i to etasjer, og under det liggende utvendige panelet finner vi furulaft. Den asymmetriske fasaden har inngangsdøren plassert helt til venstre på bygningen. Fra inngangsdøren går det en gang gjennom hele husets bredde, og ved bakhjørnet går en trapp opp til andre etasje. I første etasje er stue og kjøkken, i andre etasje en stue med lavt tak, et lite kjøkken og et lite soverom. Utvendig har huset preg av 1800-tallet, og første etasje er da også innredet som et bolighus fra andre halvdel av dette århundret. Det har gjennom sitt livsløp i all hovedsak huset håndverkere, og først og fremst tømmermenn. Byhistoriker Karl Leewy kaller faktisk hele dette kvartalet for ”Tømmermannsgaten”.¹³

Midt på 1700-tallet eide Berte Andersdatter, enke etter Gunstein Nilsen Bygland, Skippergaten 111. Da hun døde i 1760, het det at huset var ”beliggende mellom Salve Leslands enkes hus på den østre side og Jørgen slakters på den vestre” – forresten et nokså typisk eksempel på hvordan man fant frem i byen før den første virkelige matrikuleringen senere på 1700-tallet.¹⁴ Noen år senere var det Guttorm Jacobsen, og senere hans enke Maren, som bodde i og eide huset. Deretter står sager Knud Knudsen som eier i en kort periode. Fra 1777 og i de neste 18 årene var det Syvert Gundersen Lindland som eide og bodde i huset. Han solgte unna noe av tomten, vel til en av naboene.¹⁵

I 1797 står bjelkehugger Christen Guttormsen Birkestøl som eier. I juli nevnte år ble huset delt, og dermed oppsto den eiendommen som i dag er Skippergaten 113. Christen Birkestøl solgte nemlig til Berte Mikkelsdatter, enke etter Torje Asbjørnsen Skår: ”1 Kammers og 1 mindre ditto paa østre Side af Indgangen fra Gaden”. Porten skulle fremdeles være felles for begge.¹⁶ Skippergaten 113 står fremdeles igjen inne i byen.

Følger vi imidlertid Skippergaten 111 videre, finner vi at i en kort periode omkring 1800 var eieren matros Iver Andersen. Han kom i pengeproblemer og solgte det videre til tømmermann Thomas Gundersen i 1806. Sistnevnte eide huset helt til han døde i 1831 og skipstømmermann Ole Thomassen kjøpte det. Han bodde lenge i huset med sin familie, og etter at han døde, ble enken boende noen år. Det var først i 1873 at en ny eier overtok – ikke overraskende en tømmermann, denne gang ved navn Lars Nilsen, som på sin side etter noen år solgte til skipstømmermann Johan E. Tellefsen. Senere finner vi blant annet en brannkonstabel og en skreddermester i huset.

”Hvor skal vi ta prøvene hen?” Christoffer Christensen, Nils Magne Håkegård (midten) og Helge Paulsen (t.h) diskuterer hvor boret skal settes i forbindelse med prøvetagningen i Skippergaten 111.
Foto: Frans-Arne Stylegar/Fylkeskonservatoren.

Folketellingene dokumenterer at det kunne være særdeles trangt om plassen i Skippergaten 111. I 1900 hadde så mange som seksten mennesker fordelt på fire familier sitt hjem her.

I 1767 ble det påbudt å brannforsikre hus i kjøpstedene. Fra da av finnes det branntakstprotokoller som gir nokså detaljerte opplysninger om det enkelte hus også i Kristiansand. Ny takst ble foretatt hvert tiende år. Når det gjelder Skippergaten 111, viser denne kilden at det huset Berte Andersdatter bodde i omkring 1750, var på en etasje. Branntaksten i 1777 skildrer et ”Forhuus” med to værelser med en jernkakkelovn, samt kjøkken med skorstein.¹⁷ I 1782 økes branntaksten fordi huset er blitt ”forbedret”, og i 1787 ser det ut til at forbedringen

besto i at man utvidet bygningen med ett rom.¹⁸ Det var først en gang mellom 1797 og 1808 at huset fikk en andre etasje. Den innebygde gangen er heller ikke et opprinnelig trekk – den ser ut til å være panelt i 1820-årene. Som nevnt var inngangen fra gaten så sent som i 1797 i den østre enden av huset og ikke som i dag i den vestre.

Årringsprøvene som ble tatt i 2012, er fra ulike steder i andre etasje. Prøvene er foretatt med omhu og med tanke på at senere besøkende ikke skal legge merke til inngrepene. De daterte stokkene grupperer seg omkring to årstall, hvorav det ene helt sikkert betegner ombyggingen til to etasjer. Denne har skjedd i 1808, og dermed vet vi at det er den nye eieren av huset, tømmermann Thomas Gundersen, som var byggherre – han gjorde vel

Festningsgaten 16, mens huset fremdeles stod på sin opprinnelige plass. "En av byens mest originale bygninger", var Karl Leewys dom over huset. Eldre foto utlånt av Knut Mæsel.

gjørne jobben selv. Det var vanlig å løfte røstet og heller sette inn nye stokker under når en skulle tilføye en etasje på laftebygninger, og slik har tømmermannen gjort det her også. Gavlveggene i andre etasje inneholder derfor både stokker fra den opprinnelige enetasjes bygningen og slike som var nye da Thomas Gundersen bygde på andreetasjen.

Hva da med de gamle stakkene, eller, sagt på en annen måte – hvor gammelt var det huset Berte Andersdatter bodde i rundt 1750? Jo, Skippergaten 111 var gammelt alt på det tidspunktet. Det viser seg nemlig at stakkene i røstet er fra trær som er felt omkring 1650, og kort tid etter dette må huset være oppført. Vi har dermed å gjøre med byens eldste stående bygning.

Festningsgaten 16 – særpreg og høy alder

Festningsgaten 16 ble flyttet til museet på Kongsgård i 1959 som et av de første husene fra Kvadraturen. Karl Leewy skriver om dette huset, som han kaller "en av byens mest originale bygninger":

*"Hjørnebygningen i de to lave etasjer med koselige, smårutede vinduer og sidebygningen, som ingen inngang har, idet adgangen hertil går gjennom hjørnehuset. Restene av den tidligere store have var skilt fra utenverdenens profane blikke ved et høyt plankeverk. I det hele er dette kompleks et typisk minne om en svunnen tid."*¹⁹

Leewys sympatiske beskrivelse avslører at vi har beveget oss et stykke vekk fra de trange kårene i Posebyen. Det han skildrer, er et typisk middelklassehus slik Festningsgaten 16 etter hvert ble. Men huset består egentlig av to hus med felles inngang og har en nokså kompleks bygningshistorie. Eiendommen lå tidligere på hjørnet av Festningsgaten og Rådhusgaten, der Tinghuset nå er. I dag er begge bygninger i to etasjer med en skorstein i hver del.

"Huset på prærien." Festningsgaten 16 i den begynnende "Bygada" i 1959.
Foto: Vest-Agder-museet.

Begge bygninger er laftet, og de fremstår i dag utvendig som to hus. Den nordre delen har for eksempel stående panel, mens den søndre har liggende panel.

Vi kan følge hjørnehuset, det som i dag ligger til venstre for inngangen, tilbake til omkring 1720. Det var da eid av skipstømmermann Jacob

Jacobsen Stocke. Senere gikk det over til sønnen, skipper Niels Jacobsen Stocke, som hadde det helt til 1778. I Jacob Stockes tid var det et nokså lite hus i en etasje med to rom og kjøkken med bakerovn. Kildesituasjonen er dårligere når det gjelder det søndre huset. I 1770-årene var det Astri, Brønje Olsens enke, som stod som eier. Branntakstprotokollen fra 1767 viser oss en liten, enetasjes bygning med ett rom og kjøkken. Alt på

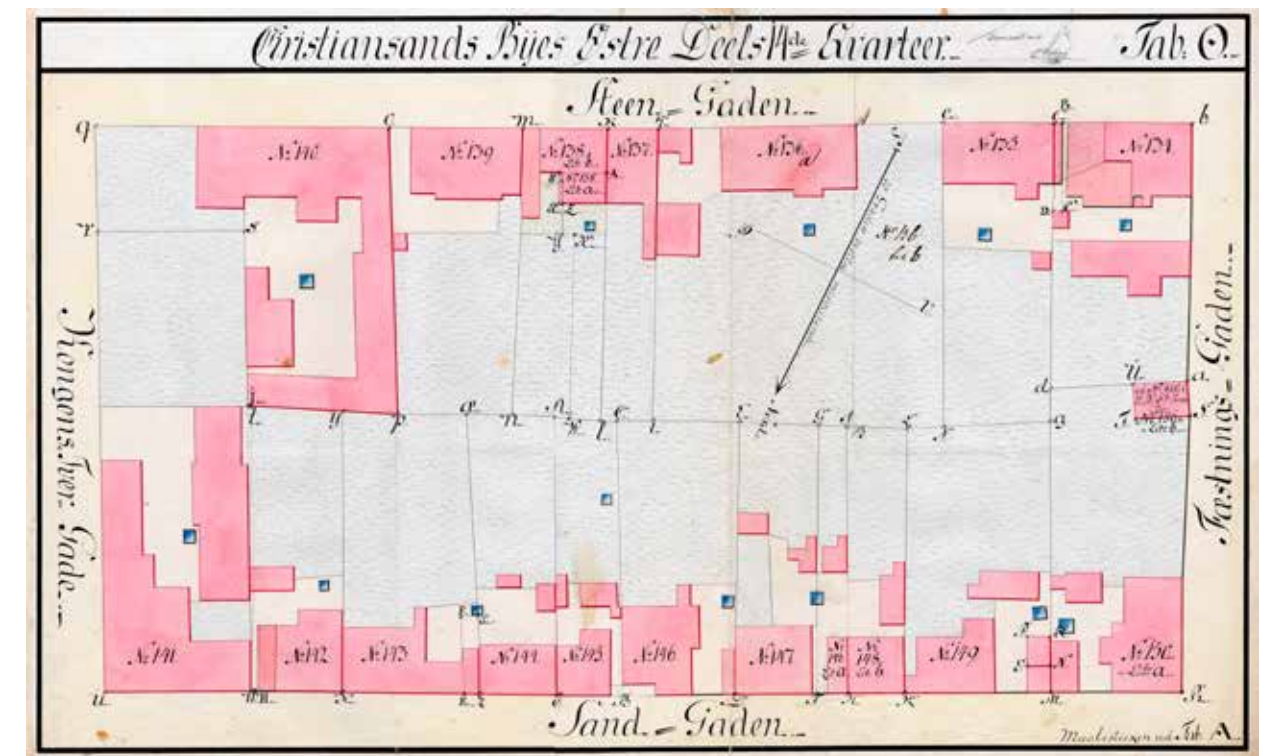
det tidspunktet hadde huset felles gang, "forstue", med Stockes hus, som alt da hadde fått påsatt en etasje med tre rom.²⁰ I 1782 overtok kontrollør og tollbetjent Nils Andersen begge husene, og de ble slått sammen – "annecteret", som det står i grunnmålingsprotokollen – til ett kort tid etter.²¹

Nils Andersen og konen Ane Cathrine bodde alene i det store sammenslåtte huset helt til sønnen Andreas, som var klokker ved Domkirken og adjunkt ved Katedralskolen, overtok i 1819. Han underviste i geografi og historie og var en ivrig samler. Leewy forteller at elevene gjerne kom til ham med rariteter som de var kommet over, og at han en gang ble presentert et stykke grønn ost som den spøkefulle eleven mente måtte være en

sjelden bergart!²² Senere drev et par av byens første fotografer sin forretning i huset, og i 1862 kjøpte malermester Martin Sætrand Festningsgaten 16 på auksjon. Han eide bygningen helt til han døde i 1896.

Branntakstene viser at begge de to opprinnelige laftekjernene i huset gjennomgikk endringer og utvidelser til ulike tider på 1800-tallet. Viktigst i så måte er kanskje opplysningen i protokollen fra 1833 om at den søndre bygningen da er blitt påbygd en etasje, slik at huset fikk den formen det fremdeles har.²³

Åringsundersøkelsen har gitt flere interessante resultater, og vi kan nå datere nærmere flere av de

Tinghuskvarteret i 1787. Festningsgaten 16 ligger nederst til høyre. Legg merke til gatenavnene som ikke lenger er i bruk: "Steen-Gaden" (Tollbodgaten), "Sand-Gaden" (Rådhusgaten) og "Kongens Tver-Gade" (Holbergsgate). Bygningskomplekset på hjørnet av Kongens tverrgate og Sandgaten er Holbergsgate 17, som ble vedtaksfredet i 1992. (IKAVA: Gunnmålingskartblad over Østerbyen, 14. kvartal.)

endringene som arkivkildene forteller om. Hva den nordre bygningen angår, er samtlige prøver tatt ut i andre etasje. Også i dette tilfellet viser det seg at røstet er blitt flyttet opp i forbindelse med påbyggingen til to etasjer. Den siste årringen i de stokkene som da ble satt inn, vokste i 1758. Kort tid deretter, omkring 1760, må huset ha fått den ekstra etasjen. Det er med andre ord skipper Nils Stocke som har ønsket å utvide

huset. Like interessant er det at det ikke var hans far som bygde huset. Hjørnebygningen er nemlig oppført alt ca. 1670.

Dessverre har det foreløpig ikke latt seg gjøre å tidfeste den søndre bygningen. Men første etasje er blitt utvidet mot øst (innover i gården) en gang i perioden 1810-1814.

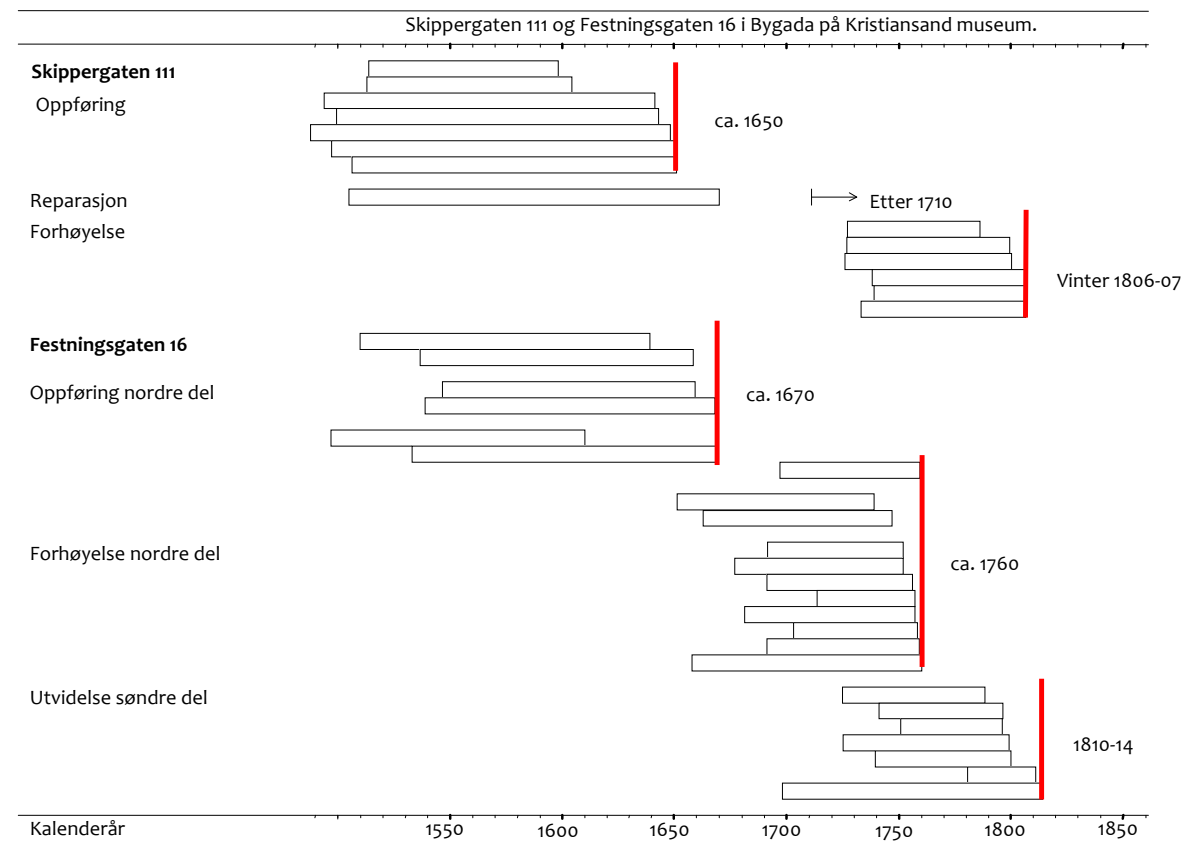

Diagram over de dendrokronologiske dateringene. De vannrette rektanglene angir årringskurvenes lengde og innplassering på en tidsskala. De lodrette røde strekene angir hogsttidspunktet for trærne som de 38 daterte prøvene stammer fra. Figur: Niels Bonde/Nationalmuseet.

Kilder

Utrykte kilder

IKAVA, Kristiansand by, Grunnmålingsprotokoll nr. 1 (1786-1811).
 SAK, Kristiansand by, Panteregister, protokoll nr. 3 (1690-1800), Østerbyen, kvartal 24-32.
 SAK, Kristiansand by, Pantebok, protokoll nr. 8 (1794-1811).
 SAK, Kristiansand by, Branntakstprotokoll A2 (1767).
 SAK, Kristiansand by, Branntakstprotokoll A2 (1767).SAK, Kristiansand by, Branntakstprotokoll A3 (1777).SAK, Kristiansand by, Branntakstprotokoll A4 (1787).SAK, Kristiansand by, Branntakstprotokoll A11 (1827-1837).

Litteratur

Baittinger, Claudia, Niels Bonde, Helge Paulsen og Frans-Arne Stylegar: *"Med ryggen til fjellet" - dendrokronologi og eika på Sørlandet*. Fortidsminneforeningens årbok 2009, s. 157-164.
 Bonde, Niels: *De norske vikingeskibsgaves alder. Et vellykket norsk-dansk forskningsprosjekt*. Nationalmuseets Arbejdsmark 1994, s. 128-148.
 Holm, Peter: *Forsøg til en Beskrivelse over Lister og Mandals Amter i Norge*, 3. Topographisk Journal for Norge, h.10, s. 37-108, Christiania 1794.
 Kalm, Pehr: *En resa til norra America*, bind 1, Stockholm 1753.
 Leewy, Karl: *Kristiansands bebyggelse og befolkning i eldre tider*, bind 1, Kristiansand 1980a.
 Leewy, Karl: *Kristiansands bebyggelse og befolkning i eldre tider*, bind 3, Kristiansand 1980b.
 Munksgaard, Jan Henrik og Fred Damli: *Friluftsmuseet på Kongsgård: Fra hus til hus*, Kristiansand 2001.

Noter

- 1 Holm 1794, s. 92.
- 2 Holm 1794, s. 93.
- 3 Ibid.
- 4 Holm 1794, s. 95.
- 5 Holm 1794, s. 96.
- 6 Holm 1794, s. 102.
- 7 Kalm 1753, s. 116.
- 8 Bonde 1994.
- 9 Thomas Bartholin, personlig meddelelse.
- 10 Bonde 1994.
- 11 Baittinger et al. 2009.
- 12 Stylegar og Paulsen 2011.
- 13 Leewy 1980a, s. 33.
- 14 Panteregister Kristiansand by, protokoll nr. 3 (1690-1800), Østre byen, kvartal 24-32, s. 298.
- 15 Grunnmålingsprotokoll nr. 1 (1786-1811), Kristiansand by, s. 192.
- 16 Pantebok Kristiansand by, protokoll nr. 8 (1794-1811), s. 136.
- 17 Branntakstprotokoll A3 (1777), Kristiansand by, s. 350.
- 18 Branntakstprotokoll A4 (1787), Kristiansand by, s. 323.
- 19 Leewy 1980b, s. 108.
- 20 Branntakstprotokoll A2 (1767), upaginert.
- 21 Grunnmålingsprotokoll nr. 1 (1786-1811), Kristiansand by, s. 108.
- 22 Leewy 1980b, s. 106.
- 23 Branntakstprotokoll A11 (1827-1837), Kristiansand by, s. 81.